

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА ЕФЕКТИВНИЙ ЗАСІБ ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

ENSURING THE RIGHT TO AN EFFECTIVE LEGAL REMEDY UNDER THE CONDITIONS OF MARTIAL STATE

Стаття присвячена розгляду змісту права на ефективний засіб правового захисту, а також такого актуального аспекту його реалізації, як забезпечення в умовах воєнного стану. Акцентуючи на важливості збереження і захисту гарантованих прав громадян під час збройного конфлікту, у статті аналізується роль Європейського суду з прав людини в цьому контексті. Актуалізується питання необхідності пристосування національних систем правосуддя до умов війни задля ефективного захисту прав людини в умовах воєнного стану. Право на справедливий судовий розгляд є основоположною засадою всієї системи захисту прав та свобод людини. Конституційна доктрина невід'ємно пов'язує це право із поняттям належної правової процедури. При перевірці дотримання умов прийнятності індивідуальної скарги ключовим є питання про те, чи були насправді вичерпані всі засоби правового захисту. Однак не менш важливим моментом, на який слід звернути увагу, є вирішення питання про те, чи було ефективним звернення заявника до національних судових органів, тобто чи було реалізовано право особи на ефективний засіб правового захисту в незалежності від обставин відправлення правосуддя. Під час воєнного стану національна судова система відчуває серйозні труднощі, іноді навіть діяльність судів може бути паралізована, що призводить до зниження ефективності національних засобів правового захисту або навіть унеможливлення їх використання. Так, з початку повномасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну велика кількість судових установ була зруйнована чи пошкоджена, а життя суддів та прокурорів опинились під загрозою. Саме через військовий конфлікт навантаженість судів значно зросла через суттєве збільшення кількості розглядуваних справ. Численні правопорушення, починаючи з крадіжок і закінчуючи вбивствами, стали причиною перевантаженості судової системи, що призвело до значних затримок у розгляді справ. Зроблено висновок, що в умовах війни, Європейський суд з прав людини стає більш схильним до розгляду та застосування винятків із принципу вичерпності. Зокрема, Суд може визнати національні засоби правового захисту неефективними або недосяжними, якщо вони не можуть гарантувати адекватний захист прав заявника у воєнних умовах або коли вони стикаються з штучними перешкодами, налаштованими державою-відповідачем. Ці принципи визначають процес, що є невід'ємною частиною завдання Суду відповідно до Конвенції, визначення справедливої рівноваги між потребами загального інтересу суспільства та вимогами захисту фундаментальних прав особи.

Ключові слова: конституційне право, права людини, збройний конфлікт, воєнний стан, захист прав людини, право на ефективний засіб правового захисту, Європейський суд з прав людини.

© ДАХОВА І.І. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного права України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого) <https://orcid.org/0000-0003-3252-2017>

© КОВТУН В.І. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного права України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого) <https://orcid.org/0000-0003-0232-540X>

The article is devoted to the consideration of the place of the right to effective protection of legal protection, as well as such an important aspect of its implementation as security in the minds of the military camp. Emphasizing the importance of preserving and protecting the guaranteed rights of citizens during an armed conflict, the article analyzes the role of the European Court of Human Rights in this context. The issue of the need to adapt national justice systems to the conditions of war in order to effectively protect human rights under martial law is updated. The right to a fair trial is the fundamental basis of the entire system of protection of human rights and freedoms. The constitutional doctrine inextricably links this right with the concept of due process of law. When examining compliance with the conditions of admissibility of an individual complaint, the key question is whether all legal remedies have actually been exhausted. However, an equally important point that should be paid attention to is the resolution of the question of whether the applicant's appeal to the national judicial authorities was effective, that is, whether the person's right to an effective remedy was realized regardless of the circumstances of the administration of justice. During martial law, the national judicial system experiences serious difficulties, sometimes even the activity of the courts can be paralyzed, which leads to a decrease in the effectiveness of national legal remedies or even to the impossibility of their use. Thus, since the beginning of the full-scale invasion of the Russian Federation into Ukraine, a large number of judicial institutions have been destroyed or damaged, and the lives of judges and prosecutors have been threatened. It was because of the military conflict that the workload of the courts increased significantly due to a significant increase in the number of pending cases. Numerous offenses ranging from theft to murder have overwhelmed the judicial system, resulting in significant delays in the processing of cases. It is concluded that in the conditions of war, the European Court of Human Rights becomes more inclined to consider and apply exceptions to the principle of exhaustion. In particular, the Court may declare national remedies ineffective or unattainable if they cannot guarantee adequate protection of the applicant's rights in wartime conditions or when they face artificial obstacles set up by the respondent State. These principles define the process, which is an integral part of the Court's task under the Convention, to determine a fair balance between the needs of the general interest of society and the requirements for the protection of the fundamental rights of the individual.

Key words: *constitutional law, human rights, armed conflict, martial law, the right to an effective remedy, the European Court of Human Rights.*

Право на ефективний засіб правового захисту набуває особливої значущості та актуальності в умовах воєнного стану. Це невід'ємне право, яке гарантує громадянам можливість захищати свої законні інтереси та права в умовах загостреної ситуації конфлікту.

У Доповіді «Верховенство права», схваленій Європейською Комісією «За демократію через право» на 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25–26 березня 2011 року) (CDL-AD(2011)003rev) (далі – Доповідь), до елементів верховенства права віднесено, зокрема, доступ до правосуддя, представленого незалежними та безсторонніми судами, включно з тими, що здійснюють судовий нагляд за адміністративною діяльністю (пункт 41). У пункті 53 Доповіді зазначено, що кожному має бути надана можливість оскаржувати дії та рішення влади, якщо вони не відповідають правам чи інтересам особи. Заборона такого оскарження є порушенням верховенства права. Зазвичай з таким оскарженням звертаються до суду, але у деяких країнах дозволено альтернативне оскарження до менш формальних інстанцій із залагодження спорів, коли апеляцію на рішення цих інстанцій можна подати до суду. Також, у пункті 54 Доповіді вказано таке: роль судівництва є істотно важливою в державі, заснованій на верховенстві права. Судівництво є гарантом справедливості – основоположної цінності у державі, керованій правом. Справою першочергової ваги є те, щоб судівництво мало повноваження визначати, які закони є застосовними та ваговитими щодо конкретної справи, вирішувати питання факту і застосовувати закон до фактичних обставин згідно з відповідною – тобто достатньо прозорою і передбачуваною – методологією тлумачення.

Введення воєнного стану може призводити до обмеження реалізації деяких прав і свобод людей, проте ці обмеження повинні бути передбачені законом, бути необхідними в демократичному суспільстві, пропорційними та встановлюватись в інтересах національної безпеки

і громадського порядку, з метою попередження злочинів, захисту здоров'я і моральності або захисту прав і свобод інших осіб. У своєму рішенні від 1.06.2016 р. № 2-рп/2016 (справа про судовий контроль за госпіталізацією недієздатних осіб до психіатричного закладу) Конституційний Суд України вказує, що обмеження щодо реалізації конституційного права мають встановлюватися виключно на підставі приписів Конституції України, переслідувати легітимну мету, бути обумовленими суспільною необхідністю досягнення цієї мети, пропорційними та обґрунтованими. У разі обмеження конституційного права або свободи законодавець зобов'язаний запровадити таке правове регулювання, яке дасть можливість оптимально досягти легітимної мети з мінімальним втручанням у реалізацію цього права або свободи і не порушувати сутнісний зміст такого права. В іншому випадку такі обмеження є свавільними та несправедливими [12].

У Рішенні Конституційного Суду України від 22 березня 2023 року № 3-р(П)/2023 наголошено, що «обмеження щодо реалізації конституційних прав і свобод не можуть бути свавільними та несправедливими, їх установлюють виключно Конституція і закони України, вони мають відповідати правомірній меті, бути обумовлені суспільною потребою досягнення цієї мети, домірними; у разі обмеження конституційного права (свободи) законодавець зобов'язаний запровадити таке нормативне регулювання, яке уможливить оптимальне досягнення правомірної мети з мінімальним втручанням у реалізацію цього права (свободи) і не порушувати сутності такого права» [15].

Згідно зі статтею 13 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) кожен, чий права та свободи, визнані в цій Конвенції, було порушено, має право на ефективний засіб правового захисту в національному органі, навіть якщо таке порушення було вчинене особами, які здійснювали свої офіційні повноваження [1]. Як вказує Комітет міністрів Ради Європи у Рекомендації (2004)6 державам-членам «Щодо вдосконалення національних засобів правового захисту», першочерговою вимогою до існування ефективного засобу правового захисту є гарантування конвенційних прав у межах національного правопорядку. Позитивним досягненням у цьому контексті є те, що Конвенція стала невід'ємною частиною національного правопорядку кожної держави-учасниці. Це досягнення підвищило доступність ефективних засобів правового захисту. Цьому сприяє і те, що суди та органи виконавчої влади дедалі більше враховують прецедентну практику ЄСПЛ при застосуванні національного права та є свідомим свого обов'язку виконувати рішення Європейського Суду з прав людини у справах, які безпосередньо стосуються їхньої держави [2].

Європейський Суд у рішенні у справі «East/West Alliance Limited» v. Ukraine» від 17.12.2013 р. нагадує, що стаття 13 Конвенції гарантує на національному рівні доступність засобу юридичного захисту, здатного забезпечувати втілення в життя змісту конвенційних прав і свобод, незалежно від того, у якій формі вони закріплені в національному правовому порядку. Отже, дія статті 13 вимагає надання національного засобу юридичного захисту у спосіб, який забезпечує вирішення по суті поданої за Конвенцією «небезпідставної скарги» та відповідне відшкодування, хоча договірним державам надається певна свобода дій щодо вибору способу, в який вони виконуватимуть свої конвенційні зобов'язання за цим положенням [3].

При цьому слід мати на увазі, що статтею 13 не гарантується обов'язкового задоволення на національному рівні будь-якої скарги особи, що звернулася за захистом, оскільки така скарга може бути безпідставною. Зобов'язання держави за ст. 13 Конвенції виникає тоді, коли заявник має оспорювану вимогу про те, що він є потерпілим від порушення Конвенції, його заява має бути обґрунтованою і підтвердженою доказами [14, с. 312].

Щодо питання про використання національних засобів правового захисту слід звернутися до статті 35 Конвенції, згідно з якою ЄСПЛ може брати справу до розгляду лише після того, як було вичерпано всі національні засоби правового захисту, згідно із загальновизнаними принципами міжнародного права, і впродовж чотирьох місяців від дати постановлення остаточного рішення на національному рівні. Що стосується обов'язку заявника використовувати організаційні інститути захисту права в державі, то Конвенція в ст. 35 не говорить, що це повинні бути обов'язково судові органи, а вживає більш загальний вираз «всі національні засоби правового захисту» [11, с. 453].

Однак існуюча практика безумовно віддає перевагу судовому вирішенню спорів, перш ніж заяву буде спрямовано до Європейського суду. Несудові органи захисту (органи державної виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, прокуратура, Уповноважений з прав людини, комісії з помилування тощо) не розглядаються як органи, звернення до яких є обов'язковим для вичерпання внутрішньодержавних засобів захисту свого права за змістом п. 1 ст. 35

Конвенції [4, с. 218]. При цьому вже згадувана Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи містить положення, що не лише судові органи слід визнати належними та ефективними. Як належні національні засоби правового захисту можуть виступати і несудові органи. Головне – щоб їх діяльність була ефективною.

Ефективність засобу правового захисту передбачає можливість прийняття відповідним державним органом або державними органами всієї сукупності рішень стосовно наявного порушення права, гарантованого вказаною Конвенцією чи Протоколом до неї. Така можливість має бути практичною, а не тільки теоретичною. Якщо в державі відсутні органи, які в принципі здатні констатувати, що відповідне порушення мало місце, або ці органи не в змозі виправити порушення, в тому числі в необхідних випадках присудити особі відповідну компенсацію, звернення до них не буде вважатися засобом правового захисту від порушення [5, с. 122].

Таким чином, при перевірці дотримання умов прийнятності індивідуальної скарги ключовим є питання про те, чи були насправді вичерпані всі засоби правового захисту. Однак не менш важливим моментом, на який слід звернути увагу, є вирішення питання про те, чи було ефективним звернення заявника до національних судових органів, тобто чи було реалізовано право особи на ефективний засіб правового захисту в незалежності від обставин відправлення правосуддя.

Дослідники визначають систему критеріїв «ефективності» засобу правового захисту, розроблену ЄСПЛ у процесі розгляду справ щодо порушення права на справедливий судовий розгляд, а саме: 1) правовий засіб захисту має бути ефективним, співмірним (adequate) та доступним; 2) засіб є ефективним, якщо його можна застосувати для прискорення ухвалення рішення судом, який нині розглядає справу, або якщо цей засіб надає учаснику процесу адекватну компенсацію за затримку, яка вже мала місце. 3) суд позитивно відзначив практику деяких країн, які застосували поєднання двох типів засобів захисту (одного – спрямованого на пришвидшення процесу, а іншого – для забезпечення компенсації). При цьому превентивні механізми, на переконання ЄСПЛ, є найкращим варіантом вирішення проблеми надмірної тривалості провадження; 4) найбільш ефективним рішенням, на переконання Суду, є правовий механізм, націлений саме на прискорення судового провадження, що має беззаперечно переваги порівняно і засобами правового захисту компенсаторного характеру, оскільки попереджує порушення, а не надає відшкодування *a posteriori*; 5) рівень компенсації має бути адекватним та відповідати рівню компенсації, що присуджується ЄСПЛ; 6) компенсація має включати відшкодування як матеріальної, так і моральної шкоди; 8) засіб правового захисту має бути доступним як у справах, що ще перебувають на розгляді, так і щодо завершених проваджень [10, с. 590].

Вчені зазначають, що «з точки зору забезпечення та захисту прав людини, найбільш системною проблемою на національному рівні є саме неефективність правового захисту (у широкому сенсі)» [13, с. 218]. Так, у справі «Melnik v. Ukraine» від 28.03.2006 р., у якій заявник, що погодився зберігати знайдену знайомим макову соломку, був затриманий на підставі інформації, отриманої з нерозкритих джерел, і засуджений за зберігання, вживання та розповсюдження наркотичних речовин, було встановлено, що судовий розгляд і перебування у місцях позбавлення волі проходили з численними порушеннями прав особи. Внаслідок цього заявник отримав серйозні проблеми зі здоров'ям. ЄСПЛ визнав заяву прийнятною, не зважаючи на те, що Мельник не пройшов апеляційну та касаційну інстанції судових установ на національному рівні. Як стверджував заявник, він був «не в змозі дотриматись вимоги вичерпання національних засобів захисту без представника (захисника), оскільки позови є надто технічними та вимагали спеціальних юридичних знань». Суд, крім іншого, дійшов висновку про порушення ст. 13 Конвенції, зазначивши, що стаття 13 Конвенції гарантує доступність на національному рівні засобів захисту з метою посилення суті прав та свобод, що містяться у Конвенції, в будь-якій формі, за якої вони можуть бути захищені в національному правовому порядку. Отже, дія статті 13 полягає в тому, щоб національний засіб захисту відповідав суті «небезпідставної скарги» за Конвенцією та гарантував належну допомогу. Межа зобов'язань держав за статтею 13 коливається в залежності від природи скарги заявника. В будь-якому випадку засіб юридичного захисту має бути ефективним як на практиці, так і за законодавством.

Беручи до уваги свої попередні висновки щодо вичерпання засобів національного захисту, ЄСПЛ вказав, що у цій справі уряд не продемонстрував можливість за українським законодавством для заявника скаржитися на умови тримання чи не довів того факту, що засоби захисту, які були йому доступні, були ефективними, наприклад, що вони могли попередити порушення права (виникнення чи продовження), чи що вони могли надати відповідне відшкодування [13, с. 219].

Якщо говорити про Європейський суд з прав людини, то питання про вичерпність засобів правового захисту він вирішує в кожному конкретному випадку, спираючись на вищевказані положення, а також винятки з правила вичерпності, до яких зокрема належать невідповідність та неефективність засобів захисту, неможливість використання засобів захисту через існування перешкод, штучно створених державою-відповідачем [4, с. 71]. Так, у рішенні у справі «East/West Alliance Limited» v. Ukraine» ЄСПЛ вказує на те, що мета статті 35 Конвенції полягає в наданні державам-учасникам можливості запобігти порушенню, у зв'язку з яким проти них подано скаргу, чи виправити такі порушення ще до того, як скарги буде подано до конвенційних установ. У той же час цю норму слід застосовувати з певною гнучкістю і без зайвого формалізму, він наглошує, що лише ефективні засоби правового захисту повинні бути використані. Суд також неодноразово констатував, що це правило не є ані беззастережним, ані таким, що застосовується автоматично; щоб перевірити, чи було дотримано це правило, необхідно брати до уваги обставини конкретної справи. Суд звертає увагу, зокрема, чи зробив заявник все, чого можна було обґрунтовано очікувати, щоб вичерпати наявні національні засоби правового захисту.

На необхідності застосування саме ефективних засобів захисту прав особи наголошує й Комітет міністрів Ради Європи, зазначаючи, що «перед Європейським Судом з прав людини постала проблема дедалі більшої кількості заяв. Така ситуація ставить під загрозу довгострокову ефективність системи, а отже, вимагає негайного реагування договірних сторін. Саме в цьому контексті наявність ефективних національних засобів правового захисту набуває особливої ваги» [2]. Найімовірніше, що вдосконалення наявних національних засобів правового захисту матиме якісні та кількісні наслідки для завантаженості Європейського Суду: – з одного боку, має зменшитися потік поданих на розгляд заяв: якщо в національних органах розгляд справ буде достатньо ретельним, менше заявників будуть змушені звертатися до Суду; – з іншого боку, завдяки вдосконаленню національних засобів правового захисту європейському суду з прав людини буде легше розглядати заяви, якщо перед цим національний орган розглянув справу по суті.

Специфічні умови збройного конфлікту призводять до важких викликів для правового захисту, істотно впливають на доступ людини до ефективного правового захисту, що може бути загрозою для захисту прав людини. Це пов'язано з рядом наступних чинників: руйнування інфраструктури, що ускладнює доступ до суду; обмеження прав і свобод, що ускладнює звернення до суду; загроза життю і здоров'ю, що може спричинити відмову від звернення до суду; неможливість своєчасного інформування про порушення прав людини.

Отже, в умовах конфлікту держава повинна забезпечити доступ до суду для жертв порушень прав людини, вживаючи відповідні заходи, серед яких можуть бути: створення мобільних судів; надання компенсації без судового рішення; використання дистанційних технологій для звернення до суду.

Відновлення правопорядку та забезпечення ефективного захисту прав громадян є надзвичайно важливим завданням у цьому контексті. Незважаючи на надскладні умови воєнного стану, держава повинна мати механізми гарантування можливості оскарження будь-яких порушень прав чи надмірних обмежень.

Як вже зазначалось, право на ефективний засіб правового захисту передбачає, що громадяни мають доступ до суду та інших відповідних органів для захисту своїх прав та законних інтересів. Норма статті 13 вимагає наявності ефективних процедурно-процесуальних засобів для оскарження порушення прав і свобод на національному рівні. Причому поняття «засіб» не означає засіб, який може призвести до позитивного вирішення скарги, а передбачає лише існування доступної можливості звернення до установи, яка уповноважена розглядати справу по суті. Вичерпання національних засобів юридичного захисту без достатньої сатисфакції для заявника не становить порушення, а є критерієм прийнятності відповідно до ст. 35 Конвенції [14, с. 313].

Європейський суд з прав людини неодноразово наголошував на тому, що доступ до суду є важливою складовою ефективного правового захисту. Тому варто враховувати також Рекомендації (2004)6 Комітету міністрів Ради Європи, оскільки ефективний правовий захист особою своїх прав включає як доступність і ефективність судових процедур, так і ефективність та доступність адміністративних процедур. Так, у рішенні у справі «Roman Zakharov v. Russian Federation» від 04.12.2015 р. ЄСПЛ зазначає: «...оскільки людина не може вільно звертатися за ефективним правовим захистом або брати участь у будь-яких процедурах оскарження, важливо, щоб встановлені процедури забезпечували належні гарантії захисту її прав». Це означає, що органи публічної влади мають не лише уникати порушень прав людини, але й передбачати механізми їх

попередження. Крім того, ці органи повинні забезпечувати високий рівень доступності адміністративних процедур [6].

Під час воєнного стану національна судова система відчуває серйозні труднощі, іноді навіть діяльність судів може бути паралізована, що призводить до зниження ефективності національних засобів правового захисту або навіть унеможливлення їх використання. Так, з початку повномасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну велика кількість судових установ була зруйнована чи пошкоджена, а життя суддів та прокурорів опинились під загрозою. Саме через військовий конфлікт навантаженість судів значно зросла через суттєве збільшення кількості розглядуваних справ. Численні правопорушення, починаючи з крадіжок і закінчуючи вбивствами, стали причиною перевантаженості судової системи, що призвело до значних затримок у розгляді справ.

Аналіз положень частини першої статті 55 Конституції України, юридичних позицій Конституційного Суду України дає підстави для висновку, що правовий статус людини має відповідні механізми його захисту, що створює умови реального виконання зобов'язань з боку держави. Конституційним Судом України були визнані юридичні позиції, які забезпечують реальне дотримання прав і свобод людини та вказується на взаємозв'язок статей 55, 64 та 124 Конституції України – як основоположні засади всієї судової системи України, зокрема у сфері захисту прав людини і на те, що право на судовий захист кореспондується з поширенням юрисдикції судів на будь-який юридичний спір.

Починаючи з 24 лютого 2022 року, Рада суддів України та Голова Верховного Суду видали ряд рішень та рекомендацій щодо режиму роботи судів в умовах воєнного стану. Однією з важливих змін є можливість призупинення судового процесу з боку суду [7]. Наразі підсудність змінили понад дві сотні судів [8], та, як зазначає Н. Мисник, оскільки режим роботи суду визначається відповідно до ситуації, що склалася у регіоні, то у кожного суду індивідуальний режим роботи [9].

Відтак, в умовах війни, Європейський суд з прав людини стає більш схильним до розгляду та застосування винятків із принципу вичерпності. Зокрема, Суд може визнати національні засоби правового захисту неефективними або недосяжними, якщо вони не можуть гарантувати адекватний захист прав заявника у воєнних умовах або коли вони стикаються з штучними перешкодами, налаштованими державою-відповідачем. Ці принципи визначають процес, що є невід'ємною частиною завдання Суду відповідно до Конвенції, визначення справедливої рівноваги між потребами загального інтересу суспільства та вимогами захисту фундаментальних прав особи.

Список використаних джерел:

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : Конвенція Ради Європи від 04.11.1950 р. : станом на 1 серп. 2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 20.09.2023).
2. Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи Rec(2004)6 державам-членам «Щодо вдосконалення національних засобів правового захисту», ухвалена на 114-й сесії Комітету міністрів від 12 травня 2004 р. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_718#Text
3. «East/West Alliance Limited» v. Ukraine» (Заява № 19336/04) : Рішення Європейського суду з прав людини від 23.01.2014 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_994#Text (дата звернення: 20.09.2023).
4. Дудаш Т. Практика Європейського суду з прав людини: навч.-практ. посіб. Київ: «Алерта». 2013. 367 с.
5. Гусаров К. Вплив конституційної скарги на остаточність судового рішення та вичерпання національних засобів юридичного захисту у цивільному процесі. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2017. № 1. С. 120–129.
6. «Roman Zakharov v. Russian Federation» (Заява № 47143/06) : Рішення Європейського суду з прав людини від 04.12.2015 р. URL: <https://privacy.khpg.org/1604922614> (дата звернення: 20.09.2023).
7. Офіційний веб-сайт Верховного Суду. URL: <https://supreme.court.gov.ua>. (дата звернення: 02.12.2022).
8. Перелік судів, територіальну підсудність яких було змінено у зв'язку з неможливістю здійснювати правосуддя під час воєнного стану. Офіційний веб-сайт Верховного Суду. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/rozporyadjennya/Zagalna_tablica_sudiv_01_06_2023.pdf

9. Наталія Мисник. Робота судів України в умовах воєнного стану. Liga:Zakon. URL: https://jurliga.ligazakon.net/ru/news/209874_robota-sudv-ukrani-v-umovakh-vonnogo-stanu (дата звернення: 20.09.2023).

10. Бойчук Д.С., Панаїд Я.І. Ефективність засобів правового захисту права на судовий розгляд у розумний строк у контексті практики ЄСПЛ: досвід Польщі. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 4/2021. С. 588–593. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2021/147.pdf

11. Дахова І.І. Право на ефективний засіб правового захисту в практиці Європейського суду з прав людини. *Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні* : матеріали VI Міжнар. нак.-практ. конф. (21 жовтня 2022 р., Чернівці) / редкол. О.В. Щербанюк та ін. Чернівці, 2022. С. 452–457.

12. Рішення КСУ у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України положення третього речення частини першої статті 13 Закону України «Про психіатричну допомогу» (справа про судовий контроль за госпіталізацією недієздатних осіб до психіатричного закладу) від 1.06.2016 р. № 2-рп/2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-16#Text>

13. Разметаєва Ю.С. Доктрина та практика захисту прав людини: навчальний посібник. Київ : Видавництво «ФОРМ Голембовська О.О.», 2018. 364 с.

14. Теорія та практика застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: компендіум / за заг. ред. О.В. Сердюка, І.В. Яковюка. Харків : Право, 2017. 374 с.

15. Рішення КСУ у справі за конституційною скаргою Лазуренка Ігоря Олександровича щодо відповідності Конституції України (конституційності) приписів абзаців четвертого, п'ятого частини другої статті 70 Закону України «Про виконавче провадження», абзаців третього, четвертого частини другої статті 50 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» (щодо гарантованості пенсії, що є основним джерелом існування, не нижче прожиткового мінімуму) від 22 березня 2023 року № 3-р(II)/2023 URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/3-rii2023>.